

Lietuviški augalų pavadinimai: istorija, dabartis ir ateitis

Augalai, gyvūnai, grybai ar kiti gamtos objektai mums įgyja tam tikrą reikšmę tik tada, kai juos kaip nors įvardijame. Visai kaip žmonės: jeigu nežinome nei žmogaus vardo, nei pavardės, jis mums – tik nepažįstamas praeivis. Antropologai teigia, kad žmonės augalų ir gyvūnų pavadinimus pradėjo kurti tada, kai ėmė juos naudoti savo reikmėms, taip atsirado daugybė liaudiškų gyvosios gamtos objektų pavadinimų. Vienus pavadinimus vartojo tik nedidelė žmonių grupė, kiti, įvardijantys žmonėms ypač svarbius augalus, gyvūnus ar grybus, ilgainiui išplito dideliuose regionuose.

Zigmantas GUDŽINSKAS

Gamtos tyrimų centro Botanikos institutas

PASAULIOLIETUVIS.LT

Mokslinė gyvosios gamtos objektų nomenklatūra, paremta lotyniškais pavadinimais, įsigalėjo XVIII a. antrojoje pusėje, po to, kai K. Linėjus sukūrė, paskelbė, pats vartojo ir kitus paskatino vartoti organizmų dvinarių pavadinimų sistemą, sudarytą iš genties vardo ir rūšies pažyminio. Organizmų mokslinių pavadinimų sistema turėjo didelę įtaką augalų, grybų ir gyvūnų pavadinimų kūrimui ne tik lotynų, bet ir kitomis kalbomis.

Lietuviškų augalų pavadinimų istorija

Augalų lietuviškų pavadinimų sistemos pradininkas ir kūrėjas, be abejonių, buvo Kretingoje gyvenęs pranciškonų vienuolis Jurgis Ambraziejus Pabrėža

(1771–1849). Jis parašė pirmąjį augalų vardyną „Taislius augyminis“ (1843 m.). Lietuvių kalbos institutas palyginti neseniai paskelbė visą šio vardyno rankraštį (I tomas – 2009 m., II tomas – 2014 m., III tomas – 2015 m.).

kyliitely, ylgió karumas. — Straajee bi-aapsókórty. — Mooty. — Ózmazy wyrsziinga. kiansziets, stóumeniey pasyybegas. — Stóumóu druktiitelis miróku pratęzkas. — Pórka wyininta, trypraaskyli. — Sieklyniiże. — Kaulóuga wyin: kauly, kianszietaa-paytgóutyna, smaylinta. — Siekta wyina, trystaapty, kiansziets, smaylinta. — Sprengel. — JJ. Reichard.

Portulaka.

314. — Portulaaka. — Portuláca. — Kóupka wyrsziinga, 2-rąęty ar 2-skeelty arba 2-praaskyli, maaża, skerwaapaarsketta, płaoksti, tweerąti arba nendeeką: bi. — Kaaruna wyiniskianty, 3-praaskyli: arba 4-5-6-skianty, sodey kóupkas isodiinta. — Skianti liigmys, tyrskyls, atbóókósys, óż kóupka dydeesnys, daikart sodey sóangóstys. — Wiróóku 4-15. — Lyimenis płaukyynee, óż karumna póstantynaa trumpesny. — Straajee wyininty. — Mooty. — Ózmazys wyrsziings, wyininty, bi-aapsókórty. — Stóumóu wyins: paty. trumps. — Pórkas 3-4-5, paytgóutynas, ylgió stóumenys. — Sieklyniiże. — Abrynsskersaapaarsketty, kiansziets, 1-staapty, daugegrundis. — Sieklagaasee daugy, dógny aabryna. — Sokta lówsa. — Siekta maaża, inkstliity, snapelóutas, póstkóutaa-sziórpintas.

Kopytnik.

315. — Pypyyrtapy. — Ásarum. — Kaazumys pałoogós, wyininty, 1-tapun: tis, kąkałouty, wyrsziinga, 3-skeelty arba 3-4-praaskyliis, skuminty, baarminty, tweerąs: só pliesromis tyrskylomis, skóbóriey iisketomis. — Kaaruna 0. — Wiróóku 12. — Lyimenis ciłoty, óż kaazumra póstantynaa trumpesny. — Straajee paytgóutyny, szonyynee, póstey lyimenis priangy. — Mooty. — Ózmazys apatyynys, só kaazuró sósyangys, yr tarp jo dayktys (substantia) paasliepty. — Stóumóu sztólpyynis ar kołtietóuki, ylgió wiróóku. — Pórka ziwayzdieta, 6-leeząy ar 6-skeelty: só pliesromis zemintarztomis. — Sieklyniiże — Teerba skuminta, kaazuró apwaynyhóuta, 6-staapty, bekiawaaty, daugegrundy: (só paardoreęs wydóriey lówsaas yr paarshyistkas) — Siekłas kiansziętas, pri paardorių prisiegtas.

DWYPAATY.

Agrimonia. Rzepik.

316. — Dyrwonka. — Agrimonia. — Kóupka bóuziótouta, apatyyny ar wyrsziinga, 1-Tapunty, dątieta, smayli, maaża, ryiniets, tweerąti, koo: kłotely 2-leeząy (atró kóupkó) aapjóuta, ízerees pazyidliitees ygsebietas aapkłota: só gerkłó ózdariitó, yr kraasistó 5-praaskyló. — Kaaruna 5-skianty, apatyyny (ar wyrsziinga). — Skiantis tyrsklębtas, liigmys, nagaas siauraas, i kóupka isodiintas. — Wiróóku (skaytlós waygrós) 15-20-retiams 12-7. — Lyimenis płaukyynee, óż karumna trumpesny, kóupkoy isodiinty. — Straajee maaży dwyłyynee, płaoksty. — Mooty. — Ózmazgó 2. aapatynió. — Stóumenys 2. wyininta: tó, ylgió miróóku. — Pórky 2. atbóókóty. — Sieklyniiże 0. — Siekły dwytó, ylgió miróóku. — Wirszutis, Wirszutė. — Agrimonia. — Rzepik.
kóupkoy sókyitintoy ózweerty, yr só jos dóógnó sósyangóty.

TRYPAATY.

Roozeta.

317. — Roozeta. — Réseda. — Kóupka 1-Tapunty, apatyyny, 4-5-6-skeelty: só pliesromis siauromis, tyrskylomis, tweerątiomis, yra koriu dwydiaus paarsztiojęty diet wartoojyma gyleelys myygneisys. — Kaaruna apatyyny, 4-6-skianty: só skiantiemis pliessitomis. — Skiantis nekóriai neligys: kóriosnooris pósiau-3-praaskyłys: sodey sódrunktintas, myygneisys. — Mydóótai: JJ: leely liigmi, tarp miróóku yr wyso wyrsziingiam tyrsly skianty, tyrskyli, yra sorlaiyyszwesta, prilygtandati pri sodas skiantiu nóuntaagi sroona tyrszpliestoos. — Wiróóku 12-15. — Lyimenis trumpy. — Straajee tyrskyły, atbóóky, ylgió karumna. — Mooty. Ózmazys kóproota, i stóumenius nóusyrtyiyas. — Stóumenis trumpiamty, 3-5 arba niekokyi. — Pórkas 3-5. — Sieklyniiżia. — Teerba wyrsziinga, kóproota, tyrszpusta, 1-staapty, skóbóriey dązatymis paraszioiązti, daugegrundy: arba Teerbas daugys tyrsziojósys. — Sieklagaasee (siedziinys) trijų, tyrsklygy, tyminyynee. — Siekłas inkstliitys, kertiesy teesboospriangósys. — Rezeda.

ŠEŠPAATY.

unda.

J. A. Pabrėža rinko ir užrašinėjo vardus, kuriuos žmonės vartoja savo kalboje, o neradęs kasdienėje kalboje vartojamo vardo, kūrė naujus pavadinimus. Taip jis liaudiškus augalų pavadinimus pritaikė mokslinei botanikos nomenklatūrai. Svarbu paminėti, kad J. A. Pabrėža, atsižvelgdamas į augalų mokslinių vardų sistemą, taip pat įdiegė dvinarę lietuviškų vardų sistemą ir ją rankraštyje nuosekliai vartojo, prie genties vardo derindamas rūšies pažyminį, pvz.: *mišrusis dobilas*, *kalninis dobilas*, *dirvoninis dobilas* ir kt. (čia ir toliau augalų pavadinimai pakeisti dabartine rašyba, o originalią galima rasti leidinyje „Taislius augyminis“). Galima pasidžiaugti, kad J. A. Pabrėžos dvinarė lietuviškų augalų pavadinimų sistema prigijo, paplito ir tokio lietuviškų pavadinimų sudarymo principo laikomasi iki šiol.

Kurdamas kai kurių augalų vardus J. A. Pabrėža atsižvelgė į augalų savybes. Dalį jų pavadino pagal tai, kokių organų ligoms gydyti jie naudojami, pvz.: ***akšvita*** (*Euphrasia*), ***ausgyda*** (*Ballota*), ***inkstaglobė*** (*Parietaria*), ***širdgloba*** (*Leonorus*). Dalį augalų genčių jis pavadino vardais, paimtais iš lietuvių mitologijos, pvz.: ***poklius*** (*Sisymbrium*), ***raganė*** (*Clematis*), ***tvertikas*** (*Erysimum*), ***žeminė*** (*Fragaria*). Kai kuriais atvejais J. A. Pabrėža pavadinimus sukūrė išvertęs lotyniškus tų augalų vardus, pvz.: ***auksažiedė*** (*Chrysanthemum*), ***blakvija*** (*Cimicifuga*), ***ežkojis*** (*Echinops*), ***peluodegė*** (*Myosurus*), ***varnakojė*** (*Coronopus*) ir kt.

Didelė dalis J. A. Pabrėžos sukurtų augalų vardų vartojami ir dabartinėje

lietuviškoje augalų nomenklatūroje, o į nomenklatūrą nepatekę pavadinimai tiesiogiai ar kiek pakeisti pritaikomi kuriant lietuviškai dar neįvardytų augalų genčių pavadinimus.

Labai daug prie lietuviškų augalų pavadinimų kūrimo prisidėjo žymus XIX a. lietuvių kultūros veikėjas Laurynas Ivinskis (1810–1881). Reikšmingiausias šios srities jo darbas yra rankraštis „Prigimtumēné turenté sawieje dalijkus źemies, żoliun ir giwunun su parodimu anun wartojimo“, dažnai trumpai vadinamas tiesiog „Prigimtūmene“, parašytas apie 1870 m. Pirmojoje šio rankraščio dalyje, pavadintoje „Žemėmina“, L. Ivinskis pateikia žinių iš mineralogijos srities, o antrojoje dalyje, pavadintoje „Žolėmina“, – sisteminį augalų ir grybų vardyną. Pagal tuometinę taksonomiją, rankraštis apima 218 šeimų ir daugiau kaip 2520 augalų ir grybų genčių. Rankraštyje pateikiami lietuviški augalų ir grybų pavadinimai, jų atitikmenys lotynų, lenkų ir vokiečių kalbomis. Deja, šis L. Ivinskio rankraštis iki XX a. antrosios pusės buvo nežinomas Lietuvos mokslininkams, todėl jame pateikti lietuviški augalų vardai nebuvo įtraukti nei į „Lietuvišką botanikos žodyną“ (1938 m.), nei į „Lietuvių kalbos žodyną“.

Ivinskio rankraštyje gausu ne tik Lietuvoje augančių, bet ir įvairiuose pasaulio kraštuose paplitusių žmonėms reikšmingų (dekoratyvinių, techninių, vartojamų vaistams, maistui) augalų pavadinimų, todėl jis yra labai svarbus pavadinimų šaltinis kuriant naujus norminius augalų genčių vardus. Į dabartinę lietuviškų augalų pavadinimų sistemą buvo įtraukti tokie L. Ivinskio sukurti genčių vardai kaip ***alksnotis*** (*Clethra*), ***mėlūnis*** (*Dianella*), ***širmonis*** (*Aletris*), ***uogminys*** (*Uvularia*), ***viršūklis*** (*Terminalia*), ***vytmenys*** (*Abelia*), ***žibėtras*** (*Aeschynomene*) ir kt. Dalis L. Ivinskio sukurtų augalų genčių vardų turi aiškią motyvaciją ir darybą, tačiau maždaug trečdalio darybinis pamatas ir motyvacija nėra aiškūs. Galima manyti, kad jis tokius pavadinimus sukūrė dėliodamas garsus ar skiemenis taip, kad pavadinimai būtų skambūs ir nesudėtingi, pvz.: ***duršvas*** (*Cotyledon*), ***eikras*** (*Tibouchina*), ***elkras*** (*Umbilicus*), ***jostras*** (*Plumeria*), **nuolaisis** (*Aphyllanthes*), ***spingras*** (*Sesuvium*), ***vaiklas*** (*Glaucium*) ir kt.

Daug L. Ivinskio sukurtų, tik rankraščiuose buvusių augalų pavadinimų buvo grąžinti į vartoseną. Prie to labai daug prisidėjo L. Ivinskio rankraščius tyrinėjusi Lietuvių kalbos instituto vyriausioji mokslo darbuotoja dr. Albina Auksoriūtė.

Augalų pavadinimų norminimui labai reikšmingas buvo 1938 m. išleistas Jono Dagio redaguotas „Lietuviškas botanikos žodynas“, kuriame pateikti ne tik tuo metu sunorminti lietuviški augalų ir grybų vardai, bet ir daugybė liaudiškų sinonimų. Labai svarbu, kad liaudiški augalų pavadinimai žodyne pateikti nurodant, kuriame Lietuvos regione jie vartojami. Liaudiški augalų pavadinimai, paimti iš šio žodyno, panaudojami tiesiogiai augalų gentims pavadinti arba naudojami pavadinimų darybai.

Išsamiausias paskelbtas lietuviškų augalų vardų sąvadas yra dr. Ramunėlės Jankevičienės sudarytas ir 1998 m. tuomečio Botanikos instituto (dabar Gamtos tyrimų centro Botanikos institutas) išleistas „Botanikos vardų žodynas“. Šis Valstybinės lietuvių kalbos komisijos aprobuotas žodynas apima beveik 5000 augalų vardų, tarp jų dumblius ir samanas. Svarbu, kad šiame žodyne dar kartą patikslinti anksčiau buvę arba naujai suformuluoti svarbiausi lietuviškos botanikos nomenklatūros principai.

Naujausias augalų pavadinimų norminimo etapas

Nepaisant to, kad jau anksčiau lietuviškai įvardyta tūkstančiai augalų rūšių, per kelis paskutinius dešimtmečius į Lietuvą plūstelėjo daug naujų maistinių ir vaistinių augalų ar iš jų pagamintų produktų, imta auginti tūkstančiai naujų dekoratyvinių lauko ir kambarinių augalų. Didelė dalis šių augalų neturėjo lietuviškų pavadinimų, todėl nuo 2002 m. Valstybinė lietuvių kalbos komisija ėmėsi organizuoti augalų pavadinimų kūrimo ir norminimo darbą. Nuo tų metų Valstybinėje lietuvių kalbos komisijoje veikia Terminologijos pakomisė, svarstanti botanikos vardyno klausimus. Į šią pakomisę, siekiant dalykinės ir kalbinės vardyno kokybės, suburti botanikos ir kalbotyros mokslininkai. Per du dešimtmečius pakomisėje apsvarstyta ir paskelbta apie 15000 pačių įvairiausių augalų pavadinimų. Pirmiausiai buvo svarstomi augalų, kurių tam tikros dalys vartojamos maistui, pavadinimai. Atskirus rinkinius sudarė lietuviški citrusinių augalų ir jų vaisių, grūdinių augalų ir jų produktų, riešutų ir juos vedančių augalų, aliejinių augalų ir iš jų spaudžiamo aliejaus, valgomų sėklų ir jas brandinančių augalų, prieskoninių augalų, vaisių ir juos vedančių augalų, daržovių pavadinimai. Vėliau atsirado į įvairius nacionalinius ir tarptautinius teisės aktus įrašytų augalų rūšių lietuviškų pavadinimų poreikis. Didelę dalį naujai sukurtų ir paskelbtų lietuviškų augalų pavadinimų sudaro dekoratyviniai augalai, taip pat įvairioms techninėms reikmėms naudojami augalai, pvz., medieniniai, pluoštiniai, derviniai, rauginiai, kaupiantys eterinius aliejus ir kt. Visi apsvarstyti ir patvirtinti lietuviški augalų pavadinimai skelbiami kaip Valstybinės lietuvių kalbos komisijos rekomendacijos ir patenka į Lietuvos Respublikos terminų banką, todėl tampa lengvai prieinami įvairių sričių specialistams ir visuomenei.

Lietuviško augalų įvardijimo principai

Lietuviškų augalų pavadinimų kūrimas yra nelengvas darbas. Labai svarbu ne tik žinoti būdingiausias įvardijamų augalų savybes, naudojimo sritis, bet ir paisyti lietuvių kalbos taisyklių. Būtina pridurti, kad kiekvienas augalų genties vardas turi būti unikalus. Kuriant genčių vardus dažniausiai ieškoma tinkamiausio, labiausiai motyvuoto vardo, nusakančio tam tikras augalo morfologinės sandaros ypatybes, naudingąsias savybes arba panašumą į kitus gerai žinomus augalus. Neretai lietuviškas augalų genties vardas sudaromas adaptuojant lotyniškąjį genties vardą, bet dažniausiai parenkamas lietuviškas atitikmuo iš literatūroje arba rankraščiuose esančių anksčiau siūlytų vardų, tinkamų ieškoma ir tarp liaudiškų augalų pavadinimų. Neretai tenka kurti visiškai naujus vardus. Jie

sudaromi pridėjus tinkančias priesagas, priešdėlius, kartais sudūrus du žodžius. Kai kuriais atvejais tiesiog išverčiamas lotyniškas genties vardas arba pavadinimas kitomis kalbomis, ypač jeigu jis motyvuotas. Būna atvejų, nors retai, kai visi motyvuoti genčių vardai jau užimti – suteikti kitoms gentims, todėl tenka parinkti tiesiog gražų, skambų pavadinimą iš jau pamirštų, seniai nevartojamų lietuviškų žodžių sąrašo.

Rūšių pažyminius sukurti daug paprasčiau negu genčių vardus. Žinoma, kai gentys labai didelės, apima kelis šimtus ar daugiau kaip tūkstantį rūšių, parinkti rūšių pažyminius irgi nelengva. Pavyzdžiui, karpažolės (*Euphorbia*) gentis apima daugiau kaip 1000 rūšių. Tokiais atvejais tenka pavadinimus sudaryti pagal kilmės arba paplitimo vietovardžius, ypač jei rūšis paplitusi nedidelėje teritorijoje. Paskutiniu laikotarpiu vengiama rūšių pažyminius sudaryti iš asmenvardžių. Tam yra kelios priežastys. Pirmoji priežastis – ne visada aiški pavardės, iš kurios sudarytas lotyniškas augalo rūšies pažyminys, kilmė. Tokiu atveju sunku tiksliai adaptuoti asmenvardį. Kita, palyginti neseniai iškilusi, problema yra kritiškas kai kurių istorinių asmenybių, tarp jų ir botanikų bei kitų gamtos tyrėjų, vertinimas dėl jų požiūrio į vergovę, rasistines, nacistines ar kitokias viešai reikštas arba palaikytas kraštutines pažiūras. Pastaraisiais metais pasigirsta siūlymų, kad reikia keisti netgi mokslinius tokių asmenų vardų pagrindu sukurtus genčių ir rūšių pavadinimus.

Neretai augalų pavadinimų vartotojai būna nepatenkinti, kad pasikeičia lietuviškas augalo pavadinimas, tačiau tai nevyksta be priežasties. Įsigalėję ir seniai vartojami augalų pavadinimai keičiami tik išimtiniais atvejais – jeigu neatitinka kalbos taisyklingumo kriterijų. Daug dažniau augalų pavadinimus tenka keisti dėl taksonomijos pokyčių. Augalų taksonomija neišvengiamai keičiasi dėl mokslo pažangos, taikomų naujų tyrimų metodų. Vienos augalų gentys sujungiamos į vieną didesnę gentį, kitos suskirstomos į kelias mažesnes. Pvz., anksčiau buvusi didžiulė **astro** (*Aster*) gentis dabar suskirstyta į keletą mažesnių, todėl teko ieškoti kelių naujų vardų, atsirado **astrūno** (*Symphyotrichum*) gentis. Taip pat nutiko su buvusia didele ***vanagės*** (*Hieracium*) gentimi – sukurtas naujas genties vardas ***vanagutė*** (*Pilosella*).

Lietuviškų augalų vardų ateitis

Galima išgirsti nuomonių, kad visiškai pakanka vien mokslinių (lotyniškų) augalų pavadinimų, o lietuviški mažai kam reikalingi ir tik kelia painiavą. Suprantama,

kad specialistams, kurie kasdien susiduria su augalais, gali pakakti vien mokslinių pavadinimų, tačiau neabejotinai būtini ir lietuviški augalų vardai. Juk tiems, kas nori vartoti tik mokslinius augalų vardus, lietuviški pavadinimai tikrai nekliudo. Galime pasidžiaugti, kad lietuviška botanikos nomenklatūra, pradėta kurti dar XIX a. pirmojoje pusėje, yra sistemiška, nuosekli ir gali būti laikoma pavyzdžiu lietuviškai kitų grupių organizmų nomenklatūrai.

Atsiranda kritikų, kurie peikia naujai siūlomus augalų vardus, nes jie esą neįprasti. Tokia reakcija visai natūrali, tačiau po tam tikro laiko prie pavadinimų, ypač dažniau vartojamų, žmonės pripranta kaip ir prie bet kurio kito naujo žodžio. Kita grupė kritikų teigia, kad naujai siūlomi augalų vardai kelia keistų asociacijų, pvz., ***plinkšė*** (*Chloris*), ***smurgė*** (*Kraschenninnikovia*), ***briestė*** (*Urochloa*), ***gysliava*** (*Neurada*), ***žverblė*** (*Astrebla*) ir kt. Greičiausiai tai tik pirmas įspūdis, o daugelis pirmą kartą išgirdę dabar labai įprastus augalų pavadinimus, tokius kaip ***pušis*** (*Pinus*), ***karklas*** (*Salix*) ar ***gyslotis*** (*Plantago*), irgi tikriausiai panašiai reaguotume – juose irgi galėtume surasti keistų sąskambių.

Nepaisant to, kad lietuviškai pavadinta dešimtys tūkstančių augalų rūšių, naujų pavadinimų prireikia nuolat. Nuolat atvežami ir pradedami auginti anksčiau neregėti dekoratyviniai augalai, juos stengiamasi pavadinti nedelsiant, kol neišplitę keli, neretai netaisyklingi arba pakartojantys jau užimtus kitų augalų vardus, pavadinimo variantai. Vis atrandama naujų vaistinių augalų, iš kurių gaminami gydomieji preparatai arba kurių dedama į maisto papildus. Tokius augalus taip pat reikia įvardyti lietuviškai. Lietuviškai privalo būti įvardyti ir teisės aktuose vartojami augalų pavadinimai. Augalų, grybų ir kitų gyvų organizmų vardai tampa ne tik tam tikros mokslo srities kalbos dalimi, bet ir bendrinės lietuvių kalbos dalimi.

Straipsnių ciklas „Lietuvių kalbos naujovės ir įdomybės“. Straipsnį rėmė Valstybinė lietuvių kalbos komisija.

Jei norėtumėte publikuoti visą straipsnį ar jo dalį, prašom nurodyti informacijos šaltinį ir autorius.